

УДК 655.42 (075 8)

Ж.М.Ковба

БІБЛІОЛОГІЧНА СПАДЩИНА І. ОГІЄНКА (ДО 110-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Книгознавчі дослідження І. Огієнка (митрополита Іларіона) з огляду на сучасний стан науки про книгу і книжкову справу й видавничу історію його публікацій можна згрупувати у чотирьох тематичних розділах: історія письма та літературної мови слов'ян; методологія та методика опису стародруків, перекладу Святого Письма та Богослужбових книг українською мовою; історія українського друкарства, окремих друкарень, видань; форми і методи популяризації національних друкованих видань.*

Як мовознавець та історик І. Огієнко не міг обійти увагою виникнення й розвиток письма у слов'ян. Діяльності Кирила та

---

* На сьогодні ще немає повної бібліографії праць І. Огієнка з питань бібліології.

Методія, порівнянню глаголиці й кирилиці присвячені окремі праці та статті, зокрема курс лекцій "Історія церковно-слов'янської мови" [1], "Великі роковини. Значення праці святих Кирила й Методія" [2] та ін. [3; 4; 5; 6].

Глибоко досліджуючи проблему слов'янського письма, І. Огієнко виступив проти загальноприйнятої теорії Тейлора-Ягіча про те, що глаголичне письмо повстало з грецького скорописного та мінускульного письма. На обґрунтування самобутнього характеру слов'янського письма та існування певних його графічних форм ще до прийняття християнства він наводить низку переконливих фактів: 1) голоси деяких вчених проти мінускульної теорії; 2) знахідки, джерела свідчать, що Костянтин склав нове письмо; 3) свідчення ченця Хороброго проти мінускульної теорії; 4) порівняння глаголиці з мінускульним грецьким письмом свідчить проти мінускульної теорії; 5) знайдені і будуть поповнюватись пам'ятки матеріальної культури, які вказують на існування у східних слов'ян письма ще до введення християнства [4 с. 156-165].

І. Огієнко як діяльний будівничий Соборної України добре усвідомлював, що відродити державну традицію можна тільки відродивши дух нації, очистивши від чужих впливів її власну культуру, яка століттями була тісно переплетена з культурою церкви. Здійснити відродження духовної традиції можна було лише з допомогою книги. І у 1927 р. Огієнко видає відому працю "Методологія перекладу Святого Письма та Богослужбових книг на українську мову" [8]. Тут він аналізує мовні джерела перекладів, переклади своїх попередників – І. Пулюя, П. Куліша, І. Левицького, О. Бачинського, П. Морачевського, спеціально застерігає, що, перекладаючи Старий Завіт, слід звертатися до єврейських текстів, наголошує на специфіці тих текстів, які співаються, виголошуються голосом, проказуються тихо [7, с. 42-54]. Автор подає словник української богословської термінології, українську вимову, написання іноземних слів.

Упродовж семи років (1931-1934) І. Огієнко перекладав Біблію з оригінальних грецьких та давньоєврейських текстів. Правці над перекладами він присвятив декілька статей, які були надруковані у щомісячному журналі "Рідна мова". Понад півстоліття перекладом Огієнка користуються християни усіх конфесій*.

І. Огієнко – автор спеціальних книгознавчих статей, монографій. Так, до сьогодні не втратила актуальності його праця "Програми опису кирилівських стародруків" [8]. Це детально розроблена схема книгознавчого аналізу стародруків. До кожного

* З 1963 р. українські греко-католики звернулися до перекладу І. Хоменка, який видається і поширюється Ватиканом.

з розділів програми подається найновіша (на той час) бібліографія. У наступній частині автор вказує, що досліднику необхідно визначити належність видання до певного періоду, певної друкарні, враховуючи, що у XVI–XVII ст. "перше місце займають видання українських друкарень, друге – московських, третє – білоруських, а далі йдуть стародруки молдавсько-волоські та південно-слов'янські" [8, с. 31–32].

І. Огієнко як дослідник-бібліолог визначає потребу в дослідженнях стародруків: 1) вони не розвинені, а це має велике значення для культури й науки; 2) стародруки необхідно популяризувати не лише серед істориків та інших вчених, але й учителів, духовенства.

Сама програма містить детально розроблені 14 розділів, які б зробили честь сьогоднішнім теоретикам і практикам книгознавчого аналізу. Ось лише кілька прикладів: 1. Загальні вказівки: а) прочитати книжку усю; б) ознайомитися з історією тої друкарні, в якій книжку друкують, а також із життям та діяльністю її автора. Далі йде програма, яка охоплює фактично всі грані побутування стародруку (тительна сторінка, зміст книжки (її склад, розміри), прикраси, друкарська техніка, мова, правопис, записи на полях (маргіналії), водяні знаки (філіграні), оправа, стан збереженості книжки). І на завершення аналізу І. Огієнко вважає необхідним вказати, яке значення має стародрук, чи варто передруковувати його цілком або в уривках.

І. Огієнко керувався власною програмою при описі окремих стародруків та рукописів. У статті "Издание "Неба Нового" Іоаннінія Гальятовського. Из истории старопечатных книг" він визначає типологічні особливості стародруку, його читацьке призначення, детально зупиняється на характеристиці передмови "Читаслнику ласкавому" і, підкреслюючи зв'язок давніх авторів та друкарів зі своїм часом, робить висновок, що "древние издатели всегда чувствовали большую ответственность свою и перед Богом, и перед читателем" [9 с. 10].

У 1910 р. Огієнко друкує розвідку про одне з найпопулярніших видань XVII ст. – "Ключ разумения" Іоаннінія Гальятовського [10]. Він аналізує джерела, якими користувався автор, його інші твори, детально описує історичні, природничі, філософські відомості у книзі, робить висновок про їх повноту, зазначає, що книга написана "литературным малорусским языком того времени" [10, с. 182].

За власною методикою І. Огієнко пише ряд бібліологічних праць про рукописи [11, 12, 13]. Для сучасних книгознавців і філологів цінні не лише детальні характеристики історії рукописів, їх побутування в українському культурному житті, але й досконалий аналіз мови.

Огієнко одним з перших почав наукове вивчення палеографії та палеотипії церковнослов'янського правопису. Це відображено у двотомній "Історії церковно-слов'янської мови" [14], що використувалась як посібник під час його викладання на православному Богословському відділі Варшавського університету у 1926-1927 рр.

Багато статей І. Огієнко присвятив початкам друкування, дослідженню статусу друкарень і друкарів, їх ролі у культурному житті народу. "...Нову культуру кожного народу ми тепер звичайно розпочинаємо з часу початку його друкарства, та з його цілої друкарської продукції... Український народ може сміливо похвалитися власним друкарством, як найкращою квіткою своєї давньої культури. Доля судилася так, що українці першими заходилися коло друкарської справи на Сході Європи. І справді, найперші друки на сході Європи Октайх та Часаслов 1491 р. видрукувані для українського народу і самі книжки вийшли з виразними ознаками української мови. Друкував ці книжечки прадід нашого друкарства – німець Шв. Фюль" [15]. Огієнко називає Франциска Скорину дідом, а Івана Федорова – батьком українського друкарства [17]. Останньому він присвятив найбільшу кількість праць [16, 17; 18; 19; 20; 21;]. Описуючи життя та діяльність Івана Федорова, Огієнко припускає, що Заблудів, куди той поїхав після Москви, стояв на мішаних українсько-білоруських теренах, а в часи праці Друкаря там переважав український елемент. "Отже, не виключається можливість рахувати Заблудів українським, як то роблять вчені М. Грушевський, С. Рудницький, почасти А. Соболевський, а коли б це було так, тоді дата 17 березня 1569 р., день виходу у світ Заблудівського "Евангелія учительного" стає величною датою в історії української культури. Це був би початок нашого друку вже на українській землі" [20, с. 47-52].

Ми настільки звикли до безапеляційних тверджень типу "першодрукар Іван Федоров", "українське книгодрукування почалося з 1574 р.", що повинні бути вдячними і за багатий фактичний матеріал, і за справді наукові припущення: "...а коли б це було так, тоді ... можливо".

Є у І. Огієнка цікаві роботи, присвячені окремим друкарням. Так, описуючи Дерманську друкарню, він пов'язує її діяльність з культурним життям давньої Волині, характеризує умови виходу книг, їх зміст, оформлення. Особливо цікаві описи самих друкарів та їх праці: "У давнину друкарство було дуже поважним заняттям, а тому не диво, що серед давніх друкарів здибуємо осіб з високим становищем та широкоосвічених" [22, с. 13].

Як приклад утисків української культури Московським урядом розглядає І. Огієнко історію київської митрополитанської

друкарні. Він пише, що у 1748 р. цариця Єлизавета, відмовляючи Митрополиту Щербаському у дозволі відкрити друкарню, називає причиною те, що "малороси потроху культурно заливають Росію, на духовних посадах вчинили навіть певне традиційне засилля" [23, с. 59-79].

Цій же темі присвячена невелика, але детальна фактографічна розвідка про заборону видавничої самостійності Києво-Печерської Лаври, після ліквідації Соборної Української Церкви 1686 р. і підпорядкування її Московській патріархії [24, с. 8].

У 1925 р. Історико-філологічна секція Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у своєму Збірнику випустила працю І. Огієнка "Історія Українського друкарства" з підзаголовком "Історико-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в. в. "з посвятою "Славній пам'яті Івана Хведоровича, фундатора постійного друкарства на Україні у 350-ліття появи його першої книжки на українських землях" [25]. Ця книга викликала резонанс в усьому славістичному світі.

Історик книги і друкарства знайде тут найоб'єктивніші і найновіші, навіть сьогодні, описи діяльності друкарень, друкарів, видавничої продукції, її оцінку як явища національної культури.

Історія книги висвітлюється і на сторінках праці, присвяченої українській культурі, – "Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу" [26]. Це конспект лекцій, прочитаних в українському народному університеті у 1923 р.

Майже ціле своє життя І. Огієнко працював як видавець та редактор. Починалась ця праця ще в 1899-1900 рр., коли він разом з Юх. Придворовим (Д. Бедним) редагував рукописний шкільний місячник "Моя бібліотека", де вміщував свої вірші.

У 1918-1919 рр. уже як Міністр освіти, Віросповідань І. Огієнко сприяє запровадженню в усіх школах і духовних інституціях єдиного правопису, розповсюдженню популярних книг українською мовою. У вересні 1919 р. він засновує півурядову безпартійну демократичну газету "Наш шлях".

Перебуваючи з 1921 по 1927 р. на еміграції в Польщі (м. Тарнів), І. Огієнко організовує видавництво "Українська автокефальна церква". У неймовірно важких умовах воно спромоглося за 1921-1923 рр. видати близько 50 книжок з історико-культурного і освітнього життя. У 20-х рр. у Львові Огієнко тісно співпрацює з НТШ, "знаходячи підтримку й визнання з боку академіків В. Щурата, І. Студинського, М. Возняка". Десятки статей вченого видрукувано у львівській періодиці. Особливо плідними були 30-ті роки, коли Огієнко редагував журнали "Наша культура" і "Рідна мова".

Для дослідження видавничої діяльності І. Огієнка особливо важливі два періоди його життя. Перший – це 1917-1920 рр., коли він пише і видає посібники, методичні поради, підручники з української мови й літератури для школярів, студентів, для самоосвіти: "Українське писання", "Українська граматики для навчання в народних школах", "Поради студентам, вчителям і всім тим, хто бажає навчитися української мови".

Другий період (1947-1972 рр.) припадає на довгі роки еміграції. І. Огієнко зосереджує всю увагу на завданнях збереження і розвитку україномовного читацького середовища. А це можна було зробити лише через об'єднання двох чинників – україномовної церкви і українського шкільництва, підпертих наукою, зокрема історією, філологією.

У Канаді він вносить новий струмінь у видавничу діяльність консисторії православної церкви: сприяє виданню богослужбової літератури українською мовою, створюючи нові типи наукової, історико-богословської ("Поділ єдиної Христової церкви, перші спроби поєднання її", "Українська Церква за часів Богдана Хмельницького", "Українська Церква за час Руїни") і популярної книги ("Як поводитися в Божому храмі", "Любімо свою Українську православну церкву").

Особливо потрібно відзначити риси, які характеризують діяльність Огієнка в описуваній царині. Це – знання соціальних потреб, твереза оцінка реального стану читачів і читання, комерційні здібності, які дозволяли ефективно поширювати журнали, серійні видання у край несприятливих умовах фінансових нестатків та утисків з боку Польщі.

І. Огієнко був палким пропагандистом рідної літературної мови, популяризатором її вивчення. Він автор унікальної праці "Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства" (1937 р.). У передмові автор пише: "Найголовніший цемент, що об'єднує етнографічний народ і перетворює його в свідому націю, є соборна літературна мова.

... Збір державних і приватних практик найкращого розвитку літературної мови, потрібних для скорішого духовного поступу народу та його культури зветься рідномовною політикою, або наукою про рідномовні обов'язки" [27, с. 8].

У цій праці зібрані рекомендації щодо реалізації рідномовної політики для різних соціальних груп.

Ним також написана своєрідна інструкція, методичний поради для всіх, хто займається або збирається займатися літературною працею, – "Як писати для широких мас" [28]. І сьогодні було би корисно увести в підручники з редагування "10 заповідей простого письма", сформульовані у цій книжці

На жаль, величезна Огієнкова спадщина в тому числі й бібліологічна, досі залишається практично невідомою книгознавцям. Варто вітати вихід у 1991 р. у Києві "Української культури" (щоправда репринтним способом). Повинні з'явитися інші праці. Це дає надію, що ідеї і праці І. Огієнка служитимуть книгознавчій науці і практиці України.

1. Історія церковнослов'янської мови. Т. 1, 2. Варшава, 1927. 2. Великі роковини (1924-1927). Значення праці святих Кирила й Мефодія. Варшава, 1927. 3. Глаголиця не позстала з грецького мінускульного письма. Львів, 1937. 4. Слов'янське письмо перед Костянтином // Ювілейний збірник на пошану академіка Грушевського. К., 1928. Ч. 2. 5. Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян. Варшава, 1927. 6. Оповідання Ченця Хороброго про письмена у слов'ян. Історико-літературна студія. Львів, 1928. 7. Методологія перекладу Святого Письма та Богослужбових книг на українську мову. Варшава, 1927. 8. Програма опису кирилівських стародруків. Варшава, 1932. 9. Издание "Неба Нового" Иоанния Галаятовского. Из истории старопечатных книг". К, 1912. 10. Научные знания в "Ключе разумения" Иоанния Галаятовского – южнорусского проповедника XVII в. // Русский филологический вестник. 1910. Кн. 2. 11. Українська Житомирська Євангелія 1541 р. Опис пам'ятки, аналіз мови і словник. Нарис з історії культурного життя старої Волині. Тарнів, 1922. 12. Крехівський Апостол 1560 р. Прага, 1931. Українська літературна мова і Крехівський Апостол 1560 р. Варшава, 1930. 13. Пересолницька Євангелія 1556-1561 / Путь правди. 1930. № 1. С. 12-32. 14. Історія церковно-слов'янської мови: Курс, читаний на православнім Богословським відділі Варшавського університету у 1926-1927. Варшава, 1927. Т. 1, 2. 15. Найперший друкар книжок Шв. Фіоль // Літопис. 1924. Ч. 2. С. 163-167. 16. Перший руский друкар і гуманіст Франциск Скорина // Літопис. 1924. Ч. 3. С. 12-15. 17. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя та діяльність // Стара Україна. 1927. Ч. 2. С. 18-24. 18. Друкарська трійця Фіоль – Скорина – Хведорович; Перший друкар на українській землі Іван Хведорович // Літопис. 1924. 19. Свято української культури: нарис з історії початку українського друкарства // Наш світ. 1924. Ч. 2, 3. 20. Про Хведоровича його життя та працю. Іван Хведорович, фундатор постійного друкування на Україні. Життя та діяльність // Стара Україна. 1926. Ч. 2-4. 21. Іван Хведорович. Крашанки на могилу фундатора постійного українського друкарства // Діло. 1924. № 10186. 22. Дерманська друкарня: Історико-літературний нарис з культурного життя давньої Волині. Варшава, 1925. 23. Київська митрополитанська друкарня / Сторінка з історії української культури XVIII ст. // ЛВН. 1924. Т. 9. С. 59-71. 24. Як Москва нищила волю друку Києво-Печерської Лаври. Тарнів. 1921. 25. Історія українського друкарства. Історико-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVII ст. Львів, 1925. 26. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Катеринослав; Ляйпціг. 1925. 27. Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Жовква, 1936. 28. Як писати для широких мас. Жовква, 1924.

Стаття надійшла до редакції 30.01.92.